

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДЕ КЕП МАДАНИЯТЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ

Бул макалада биздин кебибиздин лексикалык байлыгын, тазалыгын, тактыгын жана адебин сактап, тура колдонуусуна көңүл бурулган.

В этой статье рассматриваются основные моменты правильности произношения, лексического богатства, чистоты, точности и культуры нашей речи.

The main moment of right pronunciation, lexical wealth, clearness and culture of our speech are considered in this article.

Кыргыз тили турк тилдеринин катарына кирет. Ал узак жолду басып биздин кунгө келип жетти.. Тил эмгекти уюштурууда, аны андан ары өнуктуруудө, илим, маданият жана техниканын өнугушунө өбөлгө тузөт. Демек, тил - Адам коомунун өнүгүшүнүн негизин тузөт. Кыргыз тилинде кеп маданиятын аныктоо, аны өзунчө проблема катары түшүнүү түздөн-түз төмөнкүдөй теориялык жана практикалык өбөлгөлөр аркылуу шартталат: Кеп маданияты дегенде эмнени түшүнөбүз, тил маданияты жөнүндө сөз кылабызбы же кеп маданияты жагдайында сөз кылабызбы, ушуну тактап, тил жана кептин карым-катыш байланышын аныктасак. Албетте, тил жана кеп концепиясы жалпы тил илиминдеги өтө татаал теориялык проблемалардын бири, ал атайын изилдөөнү талап кылат. Бул жерде биз ага кеп маданиятын аныктоого байланыштуу зарыл учурларда гана кайрылабыз.

2. Кеп маданияты кептин коммуникативдик сапатын жана коммуникативдик максаттуулугун аныктоо менен шартталат. Кептин коммуникативдик сапаты дегенде *сүйлөгөн* сөзүбүздүн, жазган жазуубуздун тууралыгы, тактыгы, тазалыгы, байлыгы жагдайында, ал эми коммуникативдик максаттуулугу дегенде кеп сөзүбүздүн конкреттүү жагдай-шарт, кырдаал-чөйрөнү талабына ылайыктуулугу жагдайында сөз болушу мүмкүн. Кеп маданиятына тиешелүү маселелер кыргыз тилинде «тил маданияты», «сөз маданияты» деген терминдик атоолордун колдонулушу аркылуу берилип жүрөт. өз ара маанилеш тушунуктор болгону менен, булардын бири-биринен айырмасы да жок эмес. Тил менен кепти бири-биринен айырмалап түшүнүүнүн негизинде тилдик системанын каражаттарынын белгилүү бир милдет аткаруу үчүн колдонулушун, тилдин система катары кеп аркылуу берилишиндеги өзгөчөлүктөрдү кеп маданияты деген термин аркылуу атап, муну терминдик мааниде колдонуу талапка жооп берет. Арийне, кеп маданияты жөнүндөгө маселе - татаал маселе. Бул анын лингвистикалык маани-маңызы, жетеси, экстралингвистикалык табият жаратылышы аркылуу шартталган, б.а. кеп маданияты, алды менен, ар кыл мүнөздөгү тилдик көрүнүштөрдүн илимий-теориялык жактан терең, ар тараптуу изилдөөгө алынышы жана алардын практикалык максатта чечилиши аркылуу аныкталса, экинчи жагынан, ошол тил кызмат этеген, ошол тил колдонулган чөйрөнүн, коомдун жалпы маданияты аркылуу аныкталат. Кеп бул оозеки же жазуу турунде ишке аша турган конкреттүү текст, б. а. тилдин тикеден-тике текст аркылуу берилиши, жүзөгө ашырылышы. Кеп тилдин жаралып-калыптанышын шарттайт жана ошол тил аркылуу жашайт. Тил бир эле учурда кептин туундусу жана кеп казына кенчи, кампасы. “Тил – кепте жаралып, кеп аркылуу жашаган жана кеп сыноосунан өткөн каражаттардын системасы” (Смирницкий, 1954; Звегинцев, 1971) Кеп маданиятынын негизги проблемаларынан болуп адабий тилдин

коомдук функция аткаруудагы коммуникативдик сапаттуулугу, коммуникативдик максаттуулугу жана адабий норма, нормалаштыруу, кодификациянын практикалык маселелери болуп эсептелет. Кептешуу-сүйлөшүүнүн жогорку маданияттуулугу адамдын жалпы маданиятынын бир бөлүгү, бир формасы катары анын жан дүйнө байлыгынын, руханий маданиятынын, жалпы маалыматтуулугунун (кругозор) жогорку деңгээлин, эне тилге карата ынак *сүйүү урматтоосун*, ой жүгүртүү, аң-сезим маданиятын айгинелейт. Кеп маданияты адамдын ойлоо маданияты менен тыгыз байланышкан. Кеп маданиятынын негизги каражаты – белгилуу бир тилдик нормага баш ийип, ошол норманын эреже-мыйзамдары, талапкөрсөтмөлөрү аркылуу коммуникативдик милдет аткарып, элдин эчендеген мезгил аралыгындагы тарыхый-маданий традициясын (салтын), тажрыйбасын, дүйнө таанып-билүүсүн, сөз устат чеберлеринин, ак таңдай чечендеринин, акын-жазуучуларынын, элдик чыгармачыл ийгиликтерин чогултуп, кайра аларды элге тартуулоо мүмкүнчүлүгүндө турган оозеки жана жазма формасы өнүккөн улуттук адабий тил, анын стилдик жиктелүүлөрү. Кеп маданияты проблемасы лингвистикалык түшүнүк катары адабий тилди өздөштүрүү, негизинен, эки баскыч аркылуу ишке ашаарын шарттап, ал төмөнкүдөй белгилер аркылуу аныкталаарын көрсөтөт: биринчиден, айтылган, жазылган кеп-сөздүн тууралыгы; экинчиден, айтылган, жазылган кеп-сөздүн мыктылыгын анан маданияттуулугун айгинелеп көрсөтүүчү негизги баскычтары болуп саналат. Кеп-сөздүн тууралыгы жалпы коомчулук үчүн бирдей мүнөзгө ээ болгон адабий тилдин калыптанган үлгүлөрүн, белгилуу бир мезгил аралыгындагы алардын өркүндөп-өнүгүү, айтылуу, жазылуу нормаларын бузбай толук сактоо менен, фонетикалык, лексикалык, грамматикалык формаларды туура колдонуу аркылуу ой-пикирди билдируу, туура маалымат беруу катары аныкталат да, кеп маданиятынын эң зарыл талап-мүчөсү, белгиси, анын биринчи шарт, биринчи баскычы болуп саналат. Туура кеп, туура айтылышы, кеп-сөздүн тууралыгы жөнүндөгү түшүнүк – кеп маданиятынын өзүнчө

проблема катары коюлушундагы баштапкы шарты, зарыл талабы. Демек, тууралык – кеп-сөздүн эң пегизги коммуникативдик сапаты, анын башка бирөөлөргө тушунуктуу болуп, адамдар ортосундагы пикир алышууну тейлөөдөгү, байланыш катнаштын куралы болуудагы негизги белгиси. Ансыз кеп-сөздүн калган коммуникативдик сапаттары, коммуникативдик максаттуулугу жөнүндө кеп болушу да мүмкүн эмес. Сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз, жазган жазмабыз туура болбой туруп, кеп маданияттуулугун, жогорку деңгээлдеги устаттык, көркөм, жатык жана жагымдуу “бал тамыза” сүйлөгөндү көө туралы, бирөөгө бирдеме тушундуруу, эле жөнөкөй кабар беруу, пикир алмашуу мүмкүн эмес.

Демек, мыкты кеп, мыкты сөз тууралуу сүйлөө, адабий норманын талабына ылайык сүйлөө менен гана чектелбестен, кыска сүйлөө мүмкүнчүлүгүнө жетишуугө, тогуз толгонуп, токсон ойлонуп, ар бир сөздүн кыябын таап, кынай сүйлөөгө тарбиялап, сөз устаттыгы, сөз идеялы менен байланышта аныкталуучу нерсе...

КЕП БАЙЛЫГЫ Кеп-сөз байлыгы – сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз биздин коммуникативдик сапатын көрсөтүүчү, кеп маданиятын айгинелөөчү негизги талап-белгилердин бири. Арийне, тилдеги кайталоолордун баардыгы кеп маданиятына кедерги болуп, анын “кедейлигин”, айгинелөөчү көрүнүш катары бааланбоого тийиш. Анткени кайталоо кубулушунун өзү айрым учурларда тилдин коммуникативдик сапатын арттырып, коммуникативдик максаттуулугуна тен келүүчү функционалдык ыкма катары да милдет аткарат. Текстти тутумунда айтымдарды бирибирине байланыштырып, текст уюштуруучулук касиетке да ээ. Сүйлөм тутумунда, текстте сөздөр, сөз формалары, сөз тизмектери бир нече ирет кайталанып берилүү менен, айтыла турган ой-пикир, маалыматты тактайт, толуктайт, бышыктайт, стилдик максатта колдонулуп, тексттин көркөмдүүлүгүн арттырат. Ошондуктан тексттеги кайталоолор ыктуу, ыксыз кайталоодон бөлүнөт да, кеп маданиятына ыксыз кайталоолор кедерги

болот.

Кеп байлыгы жөнүндө айтканда тилдин жалпы байлыгы менен эле бирге, тигил же бул адамдын активдөө лексикасы, сөздүк кору жөнүндө да кыскача айтып кетуу зарыл. Анткени тилдин система катары коомдук-социалдык функция аткарышы тигил же бул жеке адамдын кеп-сөзүнө, анын лексикасына, сөздүк корунун байлыгына, кырдаалга жараша ылайыктуу кеп-сөз колдоно билуу мумкунчулугунө байланыштуу болот да, бул кеп маданиятын арттыруунун, көтөрүүнүн ал-абалына туздөн-туз таасир этет. Жеке адамдын сөздүк кору, кеп байлыгынын калыптанышы адамдын коомдогу практикалык иш-аракети, ишмердиги аркылуу шартталыш, алды менен, анын эне тилге карата болгон ыйык суйуусу, астейдил мамилеси, жалпы маданияты, маалыматтуулугу, билими, дүйнөгө болгон көз карашы, таанып-билуу мумкунчулугу аркылуу аныкталат жана тикеден тике ушул жагдайларга көз каранды болот.

КЕП ТАЗАЛЫГЫ

Тилдин коммуникативдик сапатына, маданияттуулугуна тиешелүү орчундуу маселелердин бири – кеп тазалыгы. Кеп тазалыгы жагдайында кеп кылууда, негизинен, анын эки аспектисин эске алуу¹. четтен кирген, өздөштурулгон сөздөрдү колдоно билүү. 2.жалпы элдик тилибиздеги эле төл сөздөрдү туура колдонуп, туура айкаштыра билуу, жалпы элдик тилдин байлыгын пайдалана билуу. Кайсы гана тилди албайлы, анын сөздүк кору өз сөздөрдөн жана өзгө сөздөрдөн турат. Адамдардын кеп-сөзүнө кеңири колдонулуп, сөздүктөрдө тизмеленип – тиркелип жүргөн адабий нормага топ, кадыресе бейтарап сөздөрдүн белгилүү сандыгы чет тилдерден кирген сөздөр. Ал эми кадыресе бейтарап лексикадан айырмаланып, белгилүү бир кесипчиликке, адистикке байланыштуу, илим-техника, өнөр маданият тармагында колдонулуучу атайын лексиканын дээрлик көпчүлүгү өздөштурулгон, чет тилден кабыл алынган сөздүк катмар болушу ыктымал. Маселен, азыркы кыргыз тилинин сөздүк корунун,

лексикалык фондусунун активдуу колдонулуп, сөздуктөрдө камтылып журген адабий нормадагы бейтарап лексиканын 20%тен ашыгы араб, иран, монгол, кытай, орус тили аркылуу башка тилдерден кирген төмөнкү сөздө аалам, аба, аруу, абал, абдан, адабий, адабият, адам, адат, маалымат, таандык, калем, мектеп, мээлей, рахмат,ж.б.у.с. Адамга, адабий тилди кодонуунун бир катар башка тармактарына караганда, көркөм адабияттын тилинде жергиликтүү диалектилик каражаттарын көбүрөөк пайдалануу, адабий тилди байытып, толуктап, өркүндөтүп, өнүктүрөт. Сөз арасында, кызматсыз кыстырылып жургөн - жанагы, алиги, тиги, минтип, ооба, эметип, ошентип тариздеги сөздөр кеп тазалыгына кедерги гана болбосо алардын керегинен, кебеги коп. демек, кеп тазалыгы тел сөз, теркун сөз, өз эмес өзгө, чет сөз, диалектик сөз, кызматсыз кыстырынды сөз сыяктуу маселелер менен байланышта каралып, тилдин коммуникативдик сапатын көрсөтүүчү, анын маданиятын арттырууга көмөктөш аныкталуучу проблема болуп саналат.

КЕП ТАКТЫГЫ

Кундөлүк пикир алышуу тажрыйбабызда кеңири колдонулуп жургөн тилдик каражаттарды конкреттуу шарт, кырдаал, зарылчыкка жараша ачык, даана, таамай болушу кеп маданиятына коюла турган негизги талап-мудөөлөрдүн бири, ошол эле учурду кеп-сөз байлыгы сыяктуу эле тилдин коммуникативдик сапатын айгинелөчү касиети, башкача айтканда, тилдин тактыгы, таамай-таасындыгы учун күрөшүү маданияттын куралы учун күрөшүү болуп саналат. Суйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз, жазган жазмабыз канчалык так-таамай болсо анын тушунуктуулугу, жеткиликтүүлүгү ошончолук артат да, сөз болуп жаткан нерсе, предмет жөнүндө толук тушунук, кабар алууга болот. Тескерисинче, кеп-сөзүбүз так-таамай, даана болбосо, ал предмет нерсе туурасында ачык-так, толук, жеткиликтүү маалымат ала албайт, тушунук-туюмубуз будөмүк тартып, кеп-сөзүбүз максатына жете бербейт кээри кетип калышы ыктымал. демек, кеп тактыгы да кептин жалпы маданияттуулугуна мүнөздүү анын коммуникативдик сапатын

арттуруучу негизги касиеттеринин бири катары жогорку жоопкерчиликти талап кылат.... Ал эми лексикалык, грамматикалык жана стилдик жактан так эмес уюшулган төмөнкү ептүү фактылар кеп маданиятына терс таасир этип, ага кедерги гана болушу ыктымал.

КЕП АДЕБИ

Тил пикир алмашуунун куралы катары адамдын ой-пикирин бири-бирине жеткизүү менен гана чектелбейт, алардын ортосундагы ымаланы, алаканы, бири-бирине карата ички сезимдерин да билдирет. Этикет, адеп сөздөрүнүн жеке мааниси «сылыктык», «сыпайкерчилик», «элпектик», - деген өңдүү сөздөр аркылуу аныкталат да, адамдагы жакшы сапатты билгизет. Демек кеп адебинин өзуно гана мүнөздүү бир катар өзгөчөлүктөрү, адамдардын «улуу-кичуу-тең» схемасы дагы өз ара карым-катыш, байланыш, журум-турум этикасынын жалпы нормалары, эрежелери аркылуу тескелип, белгилүү бир жагдай шарт, кырдаалга жараша колдонулуучу туруктуу каражат-элементтери бар экендиги байкалат. Жашоо-турмушубуздун мани-маңызын аныктап, кастарланып кадам сайын айтылып жүргөн амандашуу-саламдашуу, ал-акыбал, ал -жай сурашуу, кайрулуу, улууга урмат, кичууга ызат, теңтушка сыпайычылык керсөтүү, ыраазычылык билдируу, кечирим суроо, куттуктоо, көңүл жубатуу, баш тартуу, каалоо айтуу, конокко чакыруу ж.б.у.с. учурлар кеп адебинин негизги жагдай-шарты, кырдаал-талабы катары аныкталуу менен, адамдардын оозмо-ооз, бетме-бет дидашлашуу, кептешуу, пикир алышуу мүмкүнчүлүгүн шарттап, ага данакерлик кылат. «етпегенге тил етет» демекчи тил жетпеген, тил етпеген жер жок. Кандай кеп-сөз айтсаң, ошондой кеп-сөз угасың. Ошондуктан кеп-сөз адеби кептешуу-сүйлөшүү этикети тараптан тең «өз көңүлүмдү, өз маанайымды көтөрүү үчүн, өзгөнүн маанайын көтөрө билүүм керек» деген сымал умтулуусу аркылуу шартталууга тийиш. Ал эми жылуу-жумшак сөз, сылык айтылган сыпайы кеп жарык шоола, күн илеби жекилдүү айлана-тегерекегилерге жылуулук сээп, адам көңүлүн көтөрөт, «ич жылытып» жүрөктөн түнөк табат, адамдардын ымала-

мамилесин, ынтымагын арттырат, Ызаттуу суйлөп, сытпайы мунезге тарбиялайт, дилге уюп, кулакка куюлат. Кеп-сез арасында кыстарылып, белгилуу бир, айталы, синтаксистик милдет аткаруу мүмкүнчүлүгүнөн сырткары турган *кеч иресиз, кечирип коюңуз, мумкун болсо, макул көрсөңуз, улуксаап-Г болсо, ылайык десең из, кажет короңуз, туура тапсаңыз* ж. б. ушул оңдуу киринди сөздөр, сөз тизмектери сырттан караганда анчалык таасирдуу болуп, көрунку жылуу-жумшак илеп менен айтылбагандай сезилгени менен, кеп-сөзүбүзгө белгилуу даражада жагымдуу ирең, жакшы маанай берип, сыпайкерчиликти, ызаттуулукту билдирет, жылуу-жумшак тап алып келет. Адамдын кичи пейил, адептүү, сылык сыпайкерчилигин, ички маданиятын айгинелейт. Ушул оңдуу эле маңыз-маани, касиетке улуу менен кичүүнун, аял менен эркектин бири - бирине кайрылуусу , отунүүсун билдирүүчу кызым, уулум, иничек, карындаш, чоң жигит, чоң кыз, бийкеч, эжс, эжеке, ана, анаке, байке, аке, акетай, ата, ана, чоң ата, тай эта ж,б.у.с. тариздеги каратма сөздөр улуу адамдардын жашыраак улан-кызга карата жалынып-жалбаруу мунөзүндө айтылып, ички сезимди билдирген *колокөм-берекем, чырагым, алтын ым, күмүшүм, алдыңа кетейин, тегеренейин, мэзнетиңди алайын, каралдым, кулунум, чурпом, балапаным, ботом* ж.б. шекилдуу эмоциялуу-экспрессивдуу сөздөр да ээ. Арийне, бул оңдуу сөздөр кеп адебинин бардык эле экстралингвистикалык жагдай - шарты, кырдаал-талабы үчүн бирдей мунөзгө 33, кескин өзгөчөлөнбөстөн, жалпы маанайда колдонула берет, б.а. жогорку сымал сөздөр кеп адебинин конкретуу жагдай-шартына, кырдаалына ылайык колдонула бериши атайын өзгөчөлүккө ээ эмес. Булар кеп ыңгайына жараша колдонула бериши да, колдонулбашы да ытктымал. Ар бир созду жалпы журт колдонгон маани-мазмунда өз-өз ыгы, өз-өз орду , сөз жөнү менен пайдалана билуу кеп адебине да мунөздүү көрүнүш. Кеп адебин суйлөшүү-кептешүү этикетин толук эле актап , ооздон чыккан алкоо, куттуктоо, эркелетуу сөздөрү көөдөнгө чөгүп, көңүлгө толуп, тилден жүрөкө жетип дилге сиңип жургөндугун байкап келебиз. Бирок кээде

сөздөрдү өз-өз орду, өз-өз ыгы менен пайдалана албай , ойго келгенде ойку-кайкы колдонуу менен, алардын таамайлыгын, таасирдуулугун, көркөм элесин алсыратып, кеп адебине , кептешуу-сүйлөшүү этикетине көлөкө тушуруп да алабыз. Айтылган ой-тилек, ошол ниэт, ошол куттуктоолордун тилдик каражат элементтер, бирдиктер аркылуу берилишинде, маңыз маанилуу ой-тилектин, ысык ыкылас, таттуу каалоонун сак, канселу жок жасалма, шалдырап сүлдөрү гана калган сөздөр, сөз тизмектери аркылуу айтылышында, кутгуктоонун кадыресе этикетинин бузулушунда. Арийне, ички сезим илебине толгоно куттуктоо, таттуу тилек, ысык ыклас кучтуу, көтөрүңкү тон, көркөм, таасири күчтүү, таамай айтылган сөздөр, сөз тизмектери менен коштолсо, кандай гана асем, кандай гана керемет болоор эле.

Адабияттар

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура.
2. Верещагин Е.М. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного.
3. Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма.
4. Култаева У.Б. Кыргызча сүйлөшөбүз.
5. Култаева У.Б. Кыргыз тилин бетон тал катары окутуунун методикасы.
6. Жапарова Б.,Орозова А.,ЭсенбаеваВ. Кыргыз тили.
7. Иманов А. И. Кайбылдаев А.К. ж.б. Кыргыз тили 2-бөлүк. Синтаксис.